

BOUW- EN RESTAURATIE- GESCHIEDENIS VAN HET AMSTERDAMSE STADHUIS EN PALEIS IN VOGELVLUCHT (1648-1968)

PAGINA'S 58-67

PIETER VLAARDINGERBROEK

▲ 1. Gerrit Adriaensz. Berckheyde, *Het stadhuis van Amsterdam*, 1672 (foto Rijksmuseum)

In 2011 is de restauratie van het Paleis op de Dam afgerond. Deze restauratie bestond in hoofdzaak uit twee onderdelen: het bouwkundig herstel van de buitenzijde en het aanpassen van het interieur aan de eisen van de huidige tijd. Wie deze restauratie op waarde wil schatten ontkomt niet aan een historische analyse van het stadhuis en paleis. De belangrijkste bouwfasen, de opdrachtgevers en hun redenen om de verbouwingen uit te laten voeren, worden in dit artikel in hoofdlijnen beschreven.¹

DE BOUW VAN HET STADHUIS (1648-1667):

HET PALEIS VAN DE REPUBLIEK

In 1648 werd met de bouw van het stadhuis (thans Paleis op de Dam) begonnen. Dit nieuwe gebouw verving het oude stadhuis: een middeleeuws complex, bestaande uit een herbestemd gasthuis, een woonhuis en een voor dit doel gebouwde vierschaar met toren. Al in de zestiende eeuw werd het gebouw te min geacht voor de sterk gegroeide handelsstad Amsterdam en ontstonden de eerste plannen voor nieuwbouw (1557), die echter niet tot uitvoering kwamen. In de vroege zeventiende eeuw verviel het complex en met name de toren, wat ertoe leidde dat de hoge spits in 1615 werd afgebroken.²

Toen Maria de Medici in 1638 de stad bezocht, beschikte Amsterdam over een oud en vervallen stadhuis dat in groot contrast stond met zijn omgeving.³ Vanaf de zestiende eeuw was constant gewerkt aan het verfraaien van de stad door de oprichting van openbare gebouwen en het uitleggen van (het eerste deel van) de prachtige grachtengordel.⁴ Amsterdam was in alles een metropool geworden, behalve daar waar de machthebbers van de stad zich ophielden. Tijdens het bezoek van Maria de Medici werd de ouderdom van het stadhuis nog afgedaan als iets lovenswaardigs: de regenten besteedden het geld niet aan een duur stadhuis, maar aan de verfraaiing van de stad en aan het uitvoeren van werken die voor alle inwoners van Amsterdam tot nut waren.⁵

De werkelijkheid was natuurlijk een geheel andere. De stad had Maria de Medici, moeder van de koning van Frankrijk en schoonmoeder van drie vorsten, niet passend kunnen ontvangen in het oude stadhuis en het is dan ook geen toeval dat vier maanden na haar bezoek een commissie werd ingesteld om de bouw van een nieuw stadhuis te onderzoeken.⁶ Het besluitvormingsproces duurde tot 1648, waarna de uitvoering van het gebouw de periode van 1648 tot 1667 in beslag nam.

De architect Jacob van Campen (1596-1657) leverde het ontwerp voor het perceel van ongeveer 280 bij 200 voet (80 bij 57 meter). De plattegrond wordt getypeerd door twee binnenhoven, die de kelder, de begane grond en de vier verdiepingen van licht en lucht voorzien. Tussen deze twee binnenhoven is op de eerste verdieping de buitengewoon monumentale burgerzaal

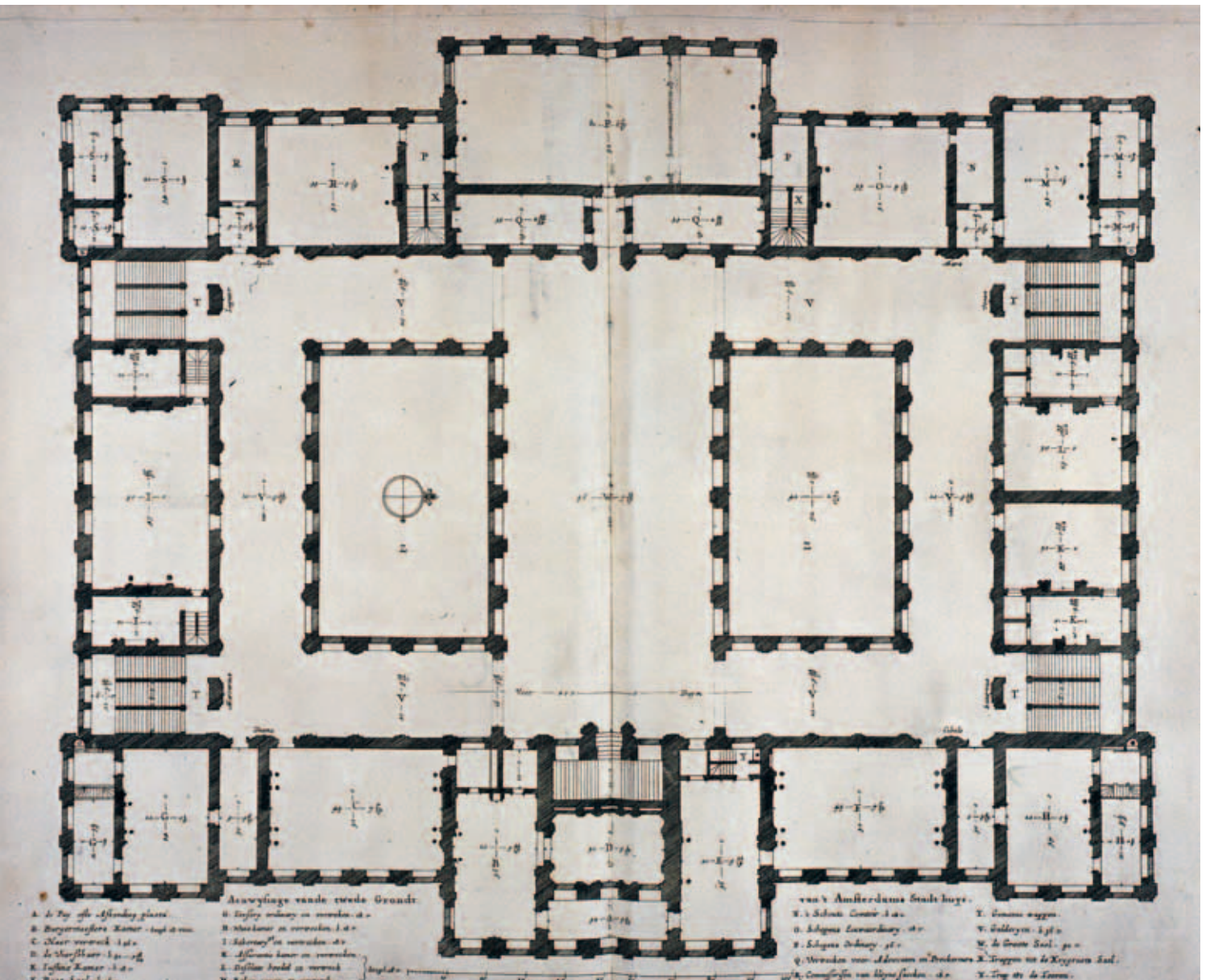
gesitueerd, die 120 bij 60 voet meet en 90 voet hoog is. Deze burgerzaal sluit aan op twee galerijen die de verrekken op de eerste verdieping ontsluiten (afb.2).

De 90 voet hoge gevels van het stadhuis werden bekleed met grote zandsteenblokken. Boven het vlak vormgegeven basement werd een composiete met daarop een Korinthische pilasterstelling geplaatst. De voor- en achtergevel zijn voorzien van grote timpanen, die door Artus Quellinus gevuld werden met beeldhouwwerk in wit Carrara marmer (afb.1).

Voor zijn ontwerp gebruikte Van Campen diverse bronnen, maar het hoofdbestanddeel wordt gevormd door Juan Bautista Villalpando's reconstructie van het Paleis van Salomo.⁷ Hier is eveneens sprake van een rechthoek met een centrale grote zaal die door twee binnenhoven wordt verlicht. Deze centrale zaal, die in de Bijbel het Huis van het Woud van de Libanon wordt genoemd, is volgens Villalpando het model geweest voor de Romeinse Basilica. Van Campen entte de Burgerzaal op de Basilica en nam de door Vitruvius genoemde maten van 60 bij 120 voet over. Het Paleis van Salomo verbeeldde diens rijkdom, wijsheid en macht. De wijze koning sprak hier recht. Daarnaast stond de oudtestamentische koning bekend als vredesvorst. Aangezien in het Amsterdamse stadhuis ook recht werd gesproken en de burgemeesters zochten naar een uitdrukkingmiddel van hun eigen macht, rijkdom en wijsheid, was het Paleis van Salomo het ideale voorbeeld. De stad beschikte nu over een gebouw dat recht deed aan de positie die de stad in het wereldtoneel innam. De invloed van het Paleis van Salomo was niet alleen zichtbaar in de plattegrond, maar ook in de gevels, die voorzien waren van grote zandsteenblokken, die perfect gehouwen waren en waarvan alle maten in het ontwerp vastlagen. De vensters werden voorzien van bruine ramen die bezet waren met glas-in-lood, wat tot gevolg had dat het totale venster als één donker gat oogde. Tussen de natuurstenen geveldelen en de vensters bestond een sterk licht-donker contrast.

De blikvangers van het ontwerp waren de grote frontons van voor- en achtergevel. Hun beeldhouwde timpanen in wit marmer behoren tot de grootste beeldhouwwerken die tot die tijd in Europa zijn vervaardigd. De keuze voor het witte marmer heeft een duidelijk klassieke connotatie; marmer en beeldhouwwerk zorgden ervoor dat de timpanen het centrale aandachtspunt werden van alle beschouwers. Van Campen had dit effect doelbewust gecreëerd, omdat in de sculptuur het zelfbeeld van de stad tot uiting werd gebracht: Amsterdam als centrum van de wereldzeeën en de continenten.

De kroon van het ontwerp werd gevormd door de koepeltoren, die als een apart element op het gebouw is geplaatst. Deze koepeltoren heeft de vorm die in de zestiende- en zeventiende-eeuwse beeldtaal vaak in verband wordt gebracht met het ware geloof. De overheid moest toezien op de juiste uitoefening van het ge-

2. Plattegrond van de eerste verdieping of bel-etage van het stadhuis van Amsterdam, zoals afgebeeld in Jacob van Campen, *Afbeelding van 't Stadt Huys van Amsterdam, in dartigh coopere plaaten, geordineert door Jacob van Campen en geteekent door Iacob Vennekool*, Amsterdam 1661, fig. B (foto Universiteitsbibliotheek Utrecht)

loof (artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis). Daarbij kwam dat de Vrede van Munster een einde had gemaakt aan de Opstand (of Tachtigjarige Oorlog), waarin religie een zeer belangrijke rol had gespeeld.

In het interieur werd een uitgebreid iconografisch programma gerealiseerd, waarbij de kosmische dimensie van de Tempel is overgenomen. Amsterdam werd voorgesteld als centrum van de wereld.⁸ Dit programma werd gevisualiseerd in grote hoeveelheden beeldhouwwerk en schilderijen in schouwen en plafonds. Het lijnenspel van de cassettenplafonds van de zalen kreeg tegenhangers in de vloerpatronen van wit Carrara marmer, Naamse steen en Ölandsteen. De wanden waren bepleisterd; slechts in een enkel geval was een stoffen wandbekleding voorzien (afb. 3).

DE VERBOUWING VAN HET STADHUIS TOT PALEIS (1808-1810): HET PALEIS VAN HET KONINKRIJK HOLLAND

Toen Lodewijk Napoleon in 1806 koning van Holland werd, liet hij zijn grootmeester naar een geschikt paleis in Amsterdam zoeken. Hiertoe werd het Prinsenhof (Admiraliteit) bekeken, dat echter op geen enkele manier voldeed aan de eisen. Het enige gebouw dat volgens de grootmeester voldoende waardigheid had om als paleis te fungeren, was het Amsterdamse stadhuis. Lodewijk Napoleon koos echter in eerste instantie voor Den Haag. Toen zijn machtsbasis sterk genoeg was, verhuisde hij alsnog naar Amsterdam en eiste hij het gebouw op. Het was groot genoeg en het lag aan een groot plein waar de vorst zijn volk kon toespreken.

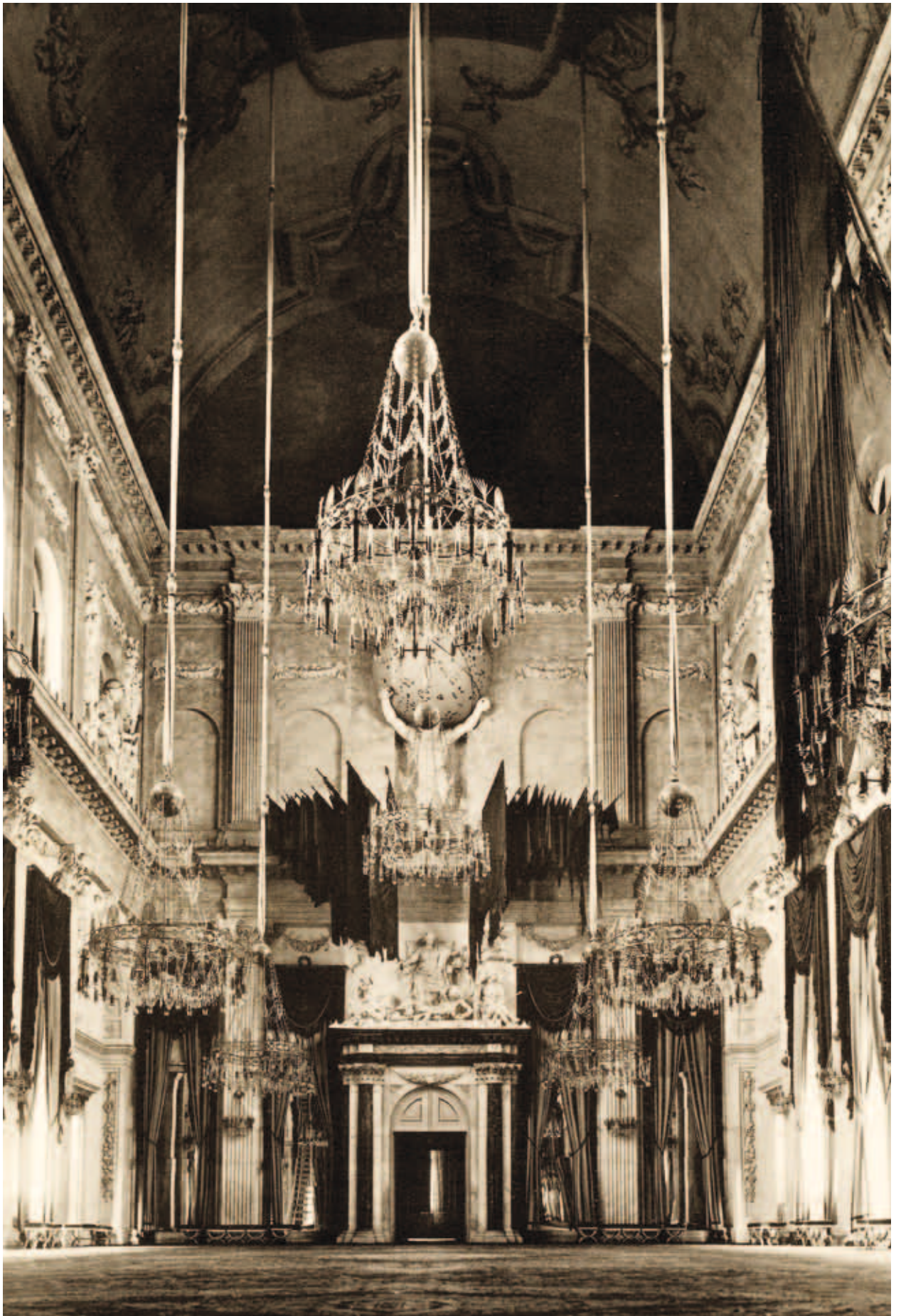
Maar vooral verbeeldde het gebouw de (economische) macht van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en was het *de facto* de zetel van de macht geweest: het stadhuis als het paleis van de Republiek.

Vanwege de grote symbolische betekenis van het gebouw en vanwege het feit dat Lodewijk Napoleon plannen had een groot paleis in de Plantage te laten bouwen, ging hij buitengewoon behoedzaam om met het gebouw. Zijn architecten Jean-Thomas Thibault (1757-1826) en Bartolomeus Ziesenis (1768-1820) leidden de

verbouwingen, waarbij enorme bedragen werden besteed aan de inrichting (afb.4).⁹ Door middel van bespanningen, gordijnen en meubilair werd het gebouw tot paleis omgetoverd. Bouwkundig gezien waren de werkzaamheden relatief gering. De vensters en de binnendeuren werden grotendeels vervangen en in het interieur leidden het aanbrengen van keukens en centrale verwarming tot enig breekwerk in de structuur. De terughoudendheid blijkt ook uit het aanbrengen van de schotten in de galerijen, waarvoor niet of nau-

3. Pieter de Hooch, *Het burgemeestersvertrek in het stadhuis van Amsterdam*, circa 1665
(foto Museum Thyssen-Bornemisza, Madrid)

welijks in de muren werd gehakt. Slechts in enkele ruimten werden de natuurstenen vloeren verwijderd; in veruit de meeste gevallen werden ze bedekt door houten plankieren.

Het exterieur van het gebouw veranderde in de tijd van Lodewijk Napoleon niet veel. Er werd een balkon aan de Damzijde toegevoegd, terwijl de tot dan toe open galerij aan de Dam werd dichtgezet. Het vernieuwen van de ramen had het grootste effect op het gebouw. De bruin geschilderde ramen met glas-in-lood werden vervangen door witgeschilderde empire vensters met grote ruiten. Hiermee werd niet alleen een grotere mate van comfort in het interieur bereikt – de zeventiende-eeuwse ramen waren versleten en lieten veel tocht door – maar werd ook de bestaande kleurstelling van de gevels gewijzigd. De lichte zeventiende-eeuwse zandstenen gevels waren in de loop van hun bestaan donker geworden, terwijl de zeventiende-eeuwse donkere ramen vervangen werden door lichte ramen. Met andere woorden, na de vervanging van de

ramen had zich een inversie van het kleurbeeld voorgedaan (afb.5). Dat wat in de zeventiende eeuw licht was, was in 1808 donker geworden, dat wat donker was, licht.

DE RENOVATIE IN DE TWINTIGSTE EEUW: HET PROBLEEM VAN HET GERECONSTRUEERDE STADHUIS (1913-1968)

De lange twintigste-eeuwse restauratie- en renovatie-geschiedenis duurde van 1913 tot 1968. Een groot deel van de tijd, en vooral tijdens de periode 1913-1936, werd het gebouw bouwkundig hersteld; relatief kleine bedragen werden ter beschikking gesteld om de belangrijkste bouwkundige problemen te herstellen. Vooral de zandstenen gevels werden gerepareerd; beschadigd zandsteen werd vervangen door nieuwe blokken, die met Oost-Indische inkt werd bijgekleurd om geen contrast te veroorzaken met de oude, sterk verdonkerde steen.¹⁰

Zolang er een geschil was tussen de stad Amsterdam

5. De façade van het Paleis op de Dam rond 1900. Uit: C.T.J. Louis Rieber, *Het koninklijk paleis te Amsterdam*, Leiden/Haarlem 1902, plaat II

6. De Thesaurie Ordinaris na de restauratie door Wegener Sleswijk, circa 1968 (foto Koninklijk Huisarchief)

en de Staat der Nederlanden over de eigendom van het gebouw, wilde de Staat alleen bedragen reserveren voor onderhoud en niet voor de herinrichting van het gebouw. Toen de Staat in 1936 definitief eigenaar van het gebouw werd, veranderde dit. 'Ik mag er hier op wijzen, dat hier een gelegenheid bestaat om hen die ons dit bezit misgunnen te doen zien, dat het wat de verzorging betreft en de liefde voor zijn schoonheid, in de beste handen is', schreef het hoofd van de afdeling Rijksgebouwen aan de verantwoordelijke minister van Financiën.¹¹ In 1936 gaf koningin Wilhelmina opdracht de schotten in de galerijen te verwijderen, waardoor het oorspronkelijke concept van burgerzaal met aansluitende galerijen in ere werd hersteld. Deze op zichzelf positieve ingreep leidde echter tot een groot probleem: de verwijderde ruimtes in de galerijen waren essentieel voor het functioneren van het gebouw

als paleis. Met het weghalen van de schotten verdween de grote eetzaal, evenals de zalen die bij ontvangsten werden gebruikt. Voor het verlies van de eetzaal werden alternatieven gezocht, variërend van het slopen van de insteek in de schepenzaal, tot het slopen van de assurantie- en desolate boedelkamer om één groot vertrek te creëren.

In 1937-1938 vonden ingrijpende werken plaats onder leiding van de architect Jan de Bie LeuvelingTjeenk (1885-1940).¹² Om het gebouw te laten voldoen aan de eisen van de moderne tijd werden centrale verwarmingsinstallaties aangebracht. Daarnaast werd nu ook het interieur aangepast: prinses Juliana en prins Bernhard kregen een heringericht appartement met een moderne badkamer, terwijl ook voor prinses Beatrix een appartement werd ingericht. De brandveiligheid van het gebouw werd verbeterd door enkele

houten vloeren door beton te vervangen. Verder werd aan de Damzijde gepoogd de zeventiende eeuw terug te brengen door kamers van hun negentiende-eeuwse stofferingen te ontdoen, de deuren te reconstrueren en kleurstellingen te wijzigen. De drang naar zuiverheid was zo sterk, dat oorspronkelijk beeldhouwwerk in het plafond van het burgemeestersvertrek werd verwijderd, omdat werd aangenomen dat het niet oorspronkelijk was.¹³

Ook werd een begin gemaakt met het vervangen van de door veroudering tochtig geworden empire vensters. De Bie Leuveling Tjeenk ontwierp houten kruisvensters met hierin stalen ramen met dubbele beglazing. Deze nieuwe vensters voldeden aan de toenmalige vereisten van isolatie en ventilatie, terwijl het aanzicht aan de buitenzijde in maatvoering terugging op de oorspronkelijke kozijnen in de zeventiende eeuw. De nieuwe vensters werden in een lichte kleur geschilderd vanwege de donkere kleur van de gevels.

De werken van 1937-1938 besloegen slechts een deel van het gebouw. In 1960-1968 werd de rest van het gebouw aangepakt, terwijl sommige onderdelen uit 1937-1938 werden overgedaan.¹⁴ Cornelis Wegener Sleeswijk (1909-1991), die al sinds 1935 bij het paleis was betrokken als medewerker van Jan de Bie Leuveling Tjeenk, was de verantwoordelijke architect. Uiteindelijk zou hij ook een oplossing vinden voor het boven gesignaleerde probleem van een middelgrote eetzaal. De krijgsraadzaal op de derde verdieping werd hiertoe ingericht en om deze zaal met bijvertrekken comfortabel bereikbaar te maken werden de kleine zeventiende-eeuwse trappen in de achterste middenrisaliet vervangen door liften.

In het interieur verdwenen de laatste sporen van de

negentiende-eeuwse interieurafwerking; alleen het empire meubilair en de kroonluchters bleven gehandhaafd. Het gebouw werd teruggebracht tot op het zeventiende-eeuwse skelet en vervolgens aangekleed, waardoor interieurs ontstonden die sterk geënt waren op de zeventiende eeuw, alleen wel voorzien van moderne velours wandbespanningen (afb.6). Wegener Sleeswijk hanteerde hierbij een duidelijk restauratieconcept: het creëren van een coherent ontwerp waarin de oorspronkelijke en gereconstrueerde zeventiende-eeuwse onderdelen van het gebouw en het empire meubilair met elkaar zouden harmoniëren.

De architect en de restauratiecommissie hanteerden het idee dat het paleis een levend gebouw moest zijn en geen museum. Er bestond veel waardering voor het zeventiende-eeuwse concept, maar minder voor de materialisering in de vorm van bouwmaterialen of afwerkingslagen.

BESLUIT

Het stadhuis en paleis heeft in de periode 1648-1968 drie grote bouwfases gekend. Na de bouw (1648-1667) is het stadhuis ingrijpend gewijzigd tijdens de verbouwing tot paleis (1808-1810) en gedurende de renovatie (1913-1968). Ondanks de onderlinge stilistische verschillen hebben de drie bouwfases ook een duidelijke overeenkomst. De (restauratie) architecten hadden allen een duidelijke visie op het gebouw en op het uiteindelijke resultaat. Door middel van stofferingen en verf werden alle onderdelen van het interieur tot een nieuwe eenheid gesmeed. Door de historische gelaagdheid van het gebouw ondergeschikt te maken aan de nieuwe situatie, ontstond een stabiel concept dat gedurende lange tijd zijn waarde kon bewijzen.

NOTEN

- 1 Voor een gedetailleerd beeld van de bouw- en veranderingsgeschiedenis, zie: P. Vlaardingerbroek, *Het paleis van de Republiek. Geschiedenis van het stadhuis van Amsterdam*, Zwolle 2011. Vrijwel alle in dit artikel genoemde gegevens zijn uit dit boek afkomstig; zie aldaar voor verdere archief- en literatuurverwijzingen.
- 2 Vlaardingerbroek 2011 (noot 1), 16-17.
- 3 Vlaardingerbroek 2011 (noot 1), 21. Zie ook K. van Baerle (Caspar Barlaeus), *Blijde inkomst der alldoorluchtigste koningin Maria de Medici t'Amsterdam*, Amsterdam 1639.
- 4 Vlaardingerbroek 2011 (noot 1), 18-21.
- 5 Van Baerle 1639 (noot 3), 47.
- 6 Vlaardingerbroek 2011 (noot 1), 22-37.
- Zie ook: A. Boeken, 'Over de voorgeschiedenis van de bouw van het voormalige Amsterdamsche stadhuis', *Jaarboek Amstelodamum*, 17 (1919), 1-30; L. van den Burg, 'Zoeken naar een passend gebouw. Een reconstructie van de stedelijke inpassing van het Amsterdamse stadhuis op basis van de vroedschapsresoluties, 1639-1648', *Bulletin KNOB* 108 (2009) 2, 58-71.
- 7 J. Prado en J.B. Villalpando, *In Ezechielem explanationes et apparatus urbis ac Templi*, 3 dl., Rome 1596-1604, dl. 2; Vlaardingerbroek 2011 (noot 1), 72-78.
- 8 K. Fremantle, *The Baroque Town Hall of Amsterdam*, Utrecht 1959.
- 9 Vlaardingerbroek 2011 (noot 1), 175-203. Zie ook: B. Chevalier, R. Cohen Tervaert e.a., *Koning Lodewijk Napoleon en zijn Paleis op de Dam*, Amsterdam 2012.
- 10 Vlaardingerbroek 2011 (noot 1), 216-221.
- 11 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Rijksgebouwendienst, semistatisch archief, doos A046, Algemeen I: C. baron van Lynden (chef Rijksgebouwen) aan minister van Financiën, Den Haag, 28 december 1934, nr. 16351. Zie ook: Vlaardingerbroek 2011 (noot 1), 221.
- 12 Vlaardingerbroek 2011 (noot 1), 221-232.
- 13 Dit overigens zeer tot woede van koningin Wilhelmina, die uitdrukkelijk had bepaald dat dit beeldhouwwerk en het stucwerk op de wanden niet verwijderd mocht worden.
- 14 Vlaardingerbroek 2011 (noot 1), 234-243.

DR. P.F. VLAARDINGERBROEK is in 2004 gepromoveerd op de bouw- en veranderingsgeschiedenis van het stadhuis van Amsterdam, thans Paleis op de Dam. In 2011 verscheen de handelseditie van dit proefschrift onder de titel *Het paleis van de Republiek*. Van 2002 tot 2008 was hij werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) als waarde stellend consulent.

Tot 2005 was hij het aanspreekpunt voor de advisering van de RDMZ aangaande het Paleis op de Dam; vanaf 2006 was hij indirect bij de advisering betrokken. Sinds 2008 is hij werkzaam als architectuurhistoricus bij Bureau Monumenten & Archeologie en in die functie betrokken geweest bij de advisering ten behoeve van de monumentenvergunningen aangaande het paleis.

A BRIEF OUTLINE OF THE HISTORY OF THE CONSTRUCTION AND RESTORATION OF THE AMSTERDAM TOWN HALL AND ROYAL PALACE (1648-1968)

PIETER VLAARDINGERBROEK

Between 1648 and 1968 there were three major stages in the building history of the town hall and Royal Palace. It was originally built in the period 1648-1667 as Amsterdam's town hall and it was also the palace of the Republic: a visual symbol of power that was unparalleled anywhere else in the Dutch Republic. Its architect, Jacob van Campen (1596-1657), looked to biblical architecture and especially Solomon's Palace and Temple for inspiration, taking his cues primarily from the book *In Ezechielem explanationes et apparatus urbis ac Templi* (Rome 1596-1604) by Juan Bautista Villalpando. By harking back to Solomon's Palace the mayors presented themselves as the new Solomons, the new peacemakers who had brought peace and riches to the city through their wisdom. The façades were constructed of blocks of light sandstone, crowned by tympana of Carrara marble. In these light façades the windows appeared as dark recesses.

When Napoleon's brother Louis Bonaparte became king of Holland there was only one building deemed suitable to become the Royal Palace. However, when he came to the throne in 1806, the king didn't dare to offend the powerful city of Amsterdam. Then, in 1808, he felt that his power base was large enough and he confis-

cated the town hall, which was subsequently transformed into a Royal Palace between 1808 and 1810. Construction-wise these works were modest in nature, the most conspicuous alteration of the exterior being the replacement of the windows. As the façades had darkened considerably over time, the new six-pane windows were executed in white. On the inside, a suitably palace-like effect was created by applying new carpeting and hangings and placing new furniture, at which vast sums of money were spent.

Throughout the twentieth century the building was extensively renovated (1913-1968). The historical building was altered to conform to modern standards. The installation of many modern systems meant that much historically valuable architectural material was lost. Despite their differences in style these three construction stages also show clear similarities. The architects and restorers each had a distinct view of the building and of the end result they were striving for. With fabrics and paint all of the elements of the interior were brought together in a new unity. By making the historical dimension of the building subordinate to the new situation they arrived at a stable concept that would prove its value for a long time to come.

▲ Voorgevel voor restauratie (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

▼ Voorgevel na restauratie (foto Rijksgebouwendienst, Wim Ruigrok)

